

ЩОДО ПРИНЦИПУ НЕДИСКРИМІНАЦІЇ ЗА ОЗНАКОЮ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ (НА ПРИКЛАДІ ВИБОРЧОГО ПРАВА ВНУТРІШНЬО ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ)

REGARDING THE PRINCIPLE OF NON-DISCRIMINATION BY PLACE OF RESIDENCE (ON THE EXAMPLE OF THE VOTING RIGHT OF INTERNALLY DISPLACED PERSONS)

Нікітенко Л.О., к.ю.н.,
доцент кафедри конституційного, міжнародного і кримінального права
Донецький національний університет імені Василя Стуса

Стаття присвячена питанням принципу недискримінації за ознакою місця проживання в контексті активного виборчого права внутрішньо переміщених осіб за виборчим законодавством України до прийняття Виборчого Кодексу 19 грудня 2019 року. Ці питання залишаються актуальними й в умовах оновленого виборчого законодавства, оскільки суди загальної юрисдикції продовжують розглядати справи про порушення виборчого права внутрішньо переміщених осіб на місцевих виборах 2015 року й виборах народних депутатів 2019 року. З набранням чинності 3 серпня 2017 року нової редакції Закону «Про Конституційний Суд України» громадяни України отримали можливість звертатись до Конституційного Суду з конституційною скаргою щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційність) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні, якою вони нині активно користуються. Автором статті з'ясовується факт недотримання принципу недискримінації за ознакою місця проживання у виборчому законодавстві України щодо внутрішньо переміщених осіб до прийняття Виборчого Кодексу України. На підставі аналізу міжнародно-правових актів, практики Європейського Суду з прав людини, норм національного законодавства й практики діяльності Конституційного Суду України з питань прав людини, зокрема в частині обмеження/порушення прав, доведено, що в ситуації з активним виборчим правом внутрішньо переміщених осіб на місцевих виборах 2015 року й виборах народних депутатів 2019 року через недосконалість виборчого законодавства України, чинного на той час, відбулось порушення виборчого права внутрішньо переміщених осіб і принципу недискримінації за ознакою місця проживання. Наведене вище свідчить про те, що не відповідають Конституції України положення частин другої та третьої статті 3 Закону України «Про місцеві вибори», положення частини другої статті 8 Закону України «Про Державний реєстр виборців». Отже, в компетенції Конституційного Суду України внести ясність у питання захисту й відновлення порушеного виборчого права ВПО на місцевих виборах 2015 року й виборах народних депутатів 2019 року, що нині є предметом розгляду в судах загальної юрисдикції.

Ключові слова: дискримінація, обмеження права, порушення права, принцип недискримінації за ознакою місця проживання, виборче право, внутрішньо переміщені особи.

The article is devoted to the principle of non-discrimination by place of residence in the context of active suffrage of internally displaced persons (IDPs) under the electoral legislation of Ukraine before the adoption of the Electoral Code on December 19, 2019. These issues remain relevant in the context of updated electoral legislation, as courts of general jurisdiction continue to hear cases of violations of the voting rights of IDPs in the 2015 local elections and the 2019 parliamentary elections. With the entry into force of the new version of the Law "On the Constitutional Court of Ukraine" on August 3, 2017, citizens of Ukraine had the opportunity to appeal to the Constitutional Court to verify the constitutionality of the law of Ukraine (its separate provisions) applied in the final court decision, which they are actively using today. The author of the article finds out the fact of non-compliance with the principle of non-discrimination on the grounds of residence in the electoral legislation of Ukraine in relation to IDPs before the adoption of the Electoral Code of Ukraine. Based on the analysis of international legal acts, the case law of the European Court of Human Rights, national legislation and the case law of the Constitutional Court of Ukraine on human rights, in particular in terms of restriction / violation of rights, it is proved that in a situation of active suffrage of IDPs in local elections in 2015 and the elections of people's deputies in 2019, due to the imperfection of the electoral legislation of Ukraine in force at that time, there was a violation of the suffrage of IDPs and the principle of non-discrimination on the basis of residence. The above indicates that the provisions of parts two and three of Article 3 of the Law of Ukraine "On Local Elections" and the provisions of part two of Article 8 of the Law of Ukraine "On the State Register of Voters" do not comply with the Constitution of Ukraine. Thus, it is within the competence of the Constitutional Court of Ukraine to clarify the issue of protection and restoration of the violated suffrage of IDPs in the local elections of 2015 and elections of people's deputies in 2019, which is currently being considered in courts of general jurisdiction.

Key words: discrimination, restriction of law, violation of law, principle of non-discrimination by place of residence, suffrage, internally displaced persons.

Постановка проблеми. Принцип недискримінації відіграє досить вагомий роль серед принципів права, оскільки його реалізація впливає, передусім, на можливість використання людиною її конституційних прав і свобод. Він створює умови, за яких встановлюється неприпустимість обмеження прав, свобод та обов'язків людини залежно від антропологічних чи соціальних ознак. Цей принцип є невідчужуваним і тісно пов'язаний не лише з принципом рівності, а й із засадами справедливості, об'єктивності, пропорційності, верховенства права й поваги до прав людини. Ефективна реалізація принципу недискримінації в практичній площині має результатом досягнення справедливості й верховенства права, оскільки приводить до такої ситуації в правовій системі, коли права осіб не утискаються на підставі належності до певної групи чи особливої ознаки.

Питання дотримання принципу недискримінації за ознакою місця проживання гостро постали в нашій країні у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації на Сході України у 2014 році. Мільйони громадян України вимушені були залишити місце свого постійного прожи-

вання та отримали статус внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО). Законами України «Про місцеві вибори» від 14 липня 2015 року [1], «Про вибори народних депутатів України» від 17 листопада 2011 року [2], «Про Державний реєстр виборців» від 22 лютого 2007 року [3] ці громадяни були обмежені у своїх виборчих правах, зокрема в активному виборчому праві на місцевих виборах 2015 року (ВПО були позбавлені права обирати голів і депутатів місцевих рад) і на виборах народних депутатів України у 2019 році (ВПО були обмежені в праві обирати парламентаріїв за мажоритарними списками). Положення цих законів, які зумовлюють належність громадянина до відповідної територіальної громади й визначають перелік документів, які засвідчують місце проживання виборця та є підставою для включення до списку виборців на відповідній виборчій дільниці, порушують конституційні приписи й права громадян. З 1 січня 2020 року набрав чинності Виборчий кодекс України від 19 січня 2019 року, який усунув дискримінаційні положення названих вище законів, надавши ВПО можливість користуватись виборчими правами в повному обсязі [4]. Однак на розгляді

судів залишаються справи за заявами ВПО щодо порушення їх виборчого права в ретроспективі [5]. До того ж, відповідно до ч. 2 ст. 8 Закону України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 року з метою захисту й відновлення прав особи Конституційний Суд розглядає питання щодо відповідності Конституції України (конституційності) акту (його окремих положень), який втратив чинність, але продовжує застосовуватись до правовідносин, що виникли під час його чинності. Згідно зі ст. ст. 55 і 56 цього Закону, особа, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України (його окремі положення) суперечить Конституції України, має право подати до Суду конституційну скаргу щодо перевірки на відповідність Конституції України (конституційності) закону України (його окремих положень), що застосований в остаточному судовому рішенні в справі суб'єкта права на конституційну скаргу [6]. Такою можливістью активно користуються ВПО нині [7].

Тому **мета статті** полягає в з'ясуванні факту недотримання принципу недискримінації за ознакою місця проживання у виборчому законодавстві України щодо ВПО до прийняття Виборчого Кодексу України.

Виклад основного матеріалу. Захист від дискримінації є одним із фундаментальних прав людини, яке визнане міжнародним правом і повинне забезпечуватися сучасними демократичними державами. Крім того, Рада Європи та Європейський союз мають широкий досвід боротьби з дискримінацією, який, без сумніву, корисний для України.

Так, у ст. 1 Загальної декларації прав людини говориться: «Всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності й правах», тоді як ст. 2 зазначає: «Кожна людина повинна мати всі права й всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища». У цій Декларації наводиться відмінність між рівністю гідності й прав людини й заборною дискримінації цих прав за переліченими ознаками [8].

У ст. 3 Конвенції ООН про права інвалідів зазначається, що до принципів Конвенції належить принцип недискримінації, а в ст. 5, що має назву «Рівність і недискримінація», проводиться відмінність між цими поняттями. Так, рівність розглядається в тому значенні, що всі особи рівні перед законом і мають право на рівний захист закону, а також рівне користування ним без будь-якої дискримінації [9].

У праві Ради Європи принцип недискримінації знайшов своє втілення в ст. 14 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод, яка забороняє дискримінацію за будь-якою ознакою в процесі користування визнаними в ній правами й свободами [10]. Ст. 14 також визначає, що дискримінація відбувається, якщо об'єктивно наявні три елементи: виявлені факти свідчать про упередженість (наявність різного ставлення та підходів); різний підхід розумно не виправданий; відсутня належна пропорційність між використаними засобами й метою, що ставиться. Також Протокол № 12 до Конвенції встановлює загальну заборону дискримінації за будь-якою ознакою.

Європейська соціальна хартія містить заборону будь-якої дискримінації під час здійснення прав, передбачених цією Хартією, а також положення, що зобов'язують держав-учасниць створювати переваги для окремих груп населення [11].

Положення про захист від дискримінації також містяться в Рамковій конвенції про захист національних меншин, Конвенції Ради Європи про заходи щодо протидії торгівлі людьми, а також Конвенції Ради Європи про доступ до офіційних документів. Гарантії захисту від пропаганди дискримінації передбачені також Додатковим протоколом до Конвенції про кіберзлочинність.

ООН у Керівних принципах із питання про переміщення осіб всередині країни вказує, що переселенці не підлягають жодній дискримінації під час користування правом голосувати й брати участь у веденні державних і суспільних справ [12].

Важливо звернутися до практики Європейського суду з прав людини (далі – Суд або ЄСПЛ), який неодноразово трактував поняття «дискримінація» [13]. Найвідомішою розглянутою Судом справою стала «Справа про мови в Бельгії» 1968 р. У цій справі серед критеріїв порушення ст. 14 Конвенції – так званих «елементів стандарту принципу недискримінації» – Суд виокремив такі:

1) наявність «конкретних розрізень у поводженні щодо користування якимось із визнаних прав чи свобод»;

2) відсутність «об'єктивного й розумного обґрунтування» відмінностей у підході;

3) відсутність «розумної пропорції між використаними засобами й тією метою, для досягнення якої вони здійснювалися».

У справі «Stummer v. Austria» 2011 р. Суд розглядає дискримінацію як будь-яке відмінне ставлення з особами, що перебувають в однаковій ситуації, коли таке поводження ґрунтується на певній ознаці людини й не має об'єктивного виправдання. У справі «D.H. and others v. Czech Republic» 2007 р. Суд зазначає, що принцип недискримінації може ототожнюватися з принципом рівного поводження, але не з принципом рівності загалом. Розглядаючи справи про дискримінацію, ЄСПЛ використовує не тільки принцип рівності, а й принцип пропорційності й об'єктивності. У своїх прецедентах ЄСПЛ установив, що дискримінація означає різне поводження з людьми в порівняно аналогічних ситуаціях, не зумовлене жодними розумними чи об'єктивними причинами, що ґрунтується на ознаці, яку можна ідентифікувати». Слід враховувати також позицію Суду, що «коли внаслідок загальної політики або заходів окрема група опиняється в особливо невідповідному положенні, не можна виключати, що це може бути визнано дискримінацією, незважаючи на те, що такий захід або політика не були спеціально спрямовані або націлені на цю групу» (Рішення у справі Hugh Jordan v. United Kingdom 2001 р.).

Практика Європейського суду з прав людини також склалась і з питань виборчого права. Так, у рішеннях Суду зазначається, що право на вільні вибори не має абсолютного характеру, існує можливість для імпліцитних обмежень (Рішення у справі Голдера 1975 р.). У правових системах держав-учасниць право голосу й виборність зумовлюються рядом моментів, які в принципі не суперечать статті 3. У цій області в цих держав значні межі розсуду, але остаточне рішення про дотримання вимог Першого протоколу приймає Суд. Він повинен упевнитися, що такі обмеження не обмежують ці права до такої міри, що вони втрачають реальний зміст, що ці обмеження переслідують правомірну мету й що використовувані засоби є співмірними (Рішення у справі Літгоу 1986 р., Рішення у справі Ахмед та інші проти Сполученого Королівства 1998 р.; Рішення у справі Херст проти Сполученого Королівства 2004 р.). У Рішенні по справі «Азіс проти Кіпру» 2004 р. Суд визнав дискримінацією позбавлення права участі в парламентських виборах турків-кіпріотів, які проживають на контрольованій Кіпром території. Під час розгляду справи «Сейдіч та Фінци проти Боснії і Герцеговини» 2009 р. ЄСПЛ також назвав дискримінацією позбавлення права обиратись громадян інших національностей.

Наявна практика Європейського суду з прав людини щодо України в питаннях виборчих прав. Так, у 2004 р. у справі Мельниченко проти України визнано порушення Україною ст. 3 Протоколу № 1 Європейської Конвенції про захист прав людини й основних свобод (право на вільні вибори). Справа стосувалась відмови центральної виборчої комісії реєструвати Мельниченко кандидатом

на парламентських виборах 2002 р. на підставі відомостей про прописку. Суперечка пішла про питання, що було закладено в законі про вибори: юридичне проживання чи фактичне. І тут на допомогу прийшло ще чинне радянське законодавство в нашій країні, коли такого поняття, як фактичне проживання, взагалі не існує. Тому Європейський Суд визнав порушення Україною ст. 3 Протоколу № 1 Конвенції та призначив до виплати Мельниченко 5000 Євро.

Отже, в міжнародному праві склався описовий підхід до визначення поняття «дискримінація», в рамках якого передбачено основні прояви дискримінації: розрізнення, виняток або обмеження, обов'язковим наслідком яких є позбавлення, обмеження чи перешкоди в здійсненні прав і свобод людини.

В Україні основним нормативно-правовим актом, що розкриває законодавче визначення дискримінації та встановлює основні засади боротьби з дискримінацією в різних сферах, є Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні» від 6 вересня 2012 р. [14]. Ст. 1 цього закону закріплює, що дискримінація – це ситуація, за якої особа та/ або група осіб за їх ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, віку, інвалідності, етнічного й соціального походження, громадянства, сімейного й майнового стану, місця проживання, мовними або іншими ознаками, які були, є та можуть бути дійсними або припущеними (далі – певні ознаки), зазнає обмеження у визнанні, реалізації або користуванні правами й свободами в будь-якій формі, встановленій цим Законом, крім випадків, коли таке обмеження має правомірну, об'єктивно обґрунтовану мету, способи досягнення якої є належними й необхідними. Цим Законом встановлено перелік ознак, за якими заборонена дискримінація, серед яких є ознака – за місцем проживання.

Закладена в Законах України «Про Державний реєстр виборців» і «Про місцеві вибори» перешкода для голосування внутрішньо переміщених осіб на виборах полягає у відсутності приналежності громадянина до громади, що визначається зареєстрованим місцем проживанням. За оцінкою Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, така ситуація порушує принцип недискримінації в частині забезпечення як рівності прав і свобод, так і рівності можливостей, становить непряму дискримінацію за ознаками місця проживання та належності до ВПО й суперечить стандартам міжнародного права, Конституції, законам України, а також зобов'язанням України щодо забезпечення сталої інтеграції ВПО за місцем переміщення [15].

Конституційні права не повинні залежати від місця проживання або його відсутності, про що вказується, зокрема, в Законі України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» від 11 грудня 2003 р. [16]. Відмінне поводження визнається дискримінацією.

У Рішенні від 22 травня 2018 року № 5-р/2018 Конституційний Суд України зазначив, що «Верховна Рада України повноважна ухвалювати закони, що встановлюють обмеження, відповідно до таких критеріїв: обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними й несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією та законами України, переслідувати легітимну мету, бути зумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними й обґрунтованими, в разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи й не порушувати сутнісний зміст такого права» [17].

Загальні вимоги щодо виправданості втручання в права гарантовані статтями 8–11 Європейської Конвенції. Негативна відповідь на будь-яке з таких трьох питань свідчить

про порушення права: Чи вчинене втручання «згідно із законом»? Чи вчинене втручання з легітимною метою? Чи є втручання «необхідним у демократичному суспільстві»? Законність, легітимна мета й необхідність у демократичному суспільстві є умовами правомірності обмеження реалізації прав і свобод людини.

З'ясуємо, чи дотримано зазначені критерії у випадку з виборчим правом ВПО за виборчим законодавством України до прийняття Виборчого Кодексу України.

Перша складова частина трискладового тесту, а саме законність, була дотримана, оскільки вказане обмеження було здійснене згідно із законом.

Легітимною метою обмеження виборчого права ВПО є захист певних цінностей. Конвенція про захист прав та основоположних свобод і Конституція України не містять універсального переліку критеріїв і підстав обмеження реалізації прав і свобод особи, однак аналіз окремих статей цих актів дає змогу стверджувати про наявність спільних цінностей, із метою захисту яких запроваджуються обмеження реалізації прав особи, до яких можна віднести національну й громадську безпеку, громадський порядок, економічний добробут країни, здоров'я чи мораль, права й свободи інших осіб, територіальну цілісність [18, с. 22]. Жодну з перелічених цінностей не можна вважати легітимною метою позбавлення можливості громадянина реалізувати своє виборче право повною мірою. Отже, відсутня легітимна мета як умова правомірності обмеження реалізації прав і свобод людини.

Щодо такої умови, як необхідність у демократичному суспільстві, то чітких універсальних критеріїв того, що саме має містити це поняття, в Конвенції не має. Не даючи вичерпної відповіді на питання про те, що ж Конвенція вважає «демократичним суспільством», Європейський Суд із прав людини вказує на такі його ознаки, як толерантність, плюралізм, верховенство права, відсутність свавільного втручання в передбачені Конвенцією права людини (Рішення у справі «Dudgeon v. United Kingdom» 1981 р.). У справі «Savin v. Ukraine» 2012 р. ЄСПЛ вказав, що визначаючи, чи було конкретне втручання «необхідним у демократичному суспільстві», Суд повинен встановити, чи були мотиви, наведені на виправдання втручання в реалізацію прав особи, доречними й достатніми, й чи був відповідний процес прийняття рішень справедливим і здатним забезпечити належний захист інтересів. У демократичних державах гідність людини цінується дуже високо, тому вони усіяло уникають проявів державного примусу чи насильства [19, с. 48]. Отже, довести, що обмеження виборчого права ВПО є необхідною в демократичному суспільстві, здається неможливим, враховуючи той факт, що на законодавчому рівні немає відповіді на це питання.

Таким чином, дві з трьох складових частин тесту на правомірність обмеження реалізації прав і свобод людини не дотримано, що свідчить про порушення виборчого права внутрішньо переміщених осіб.

Для констатації порушення принципу недискримінації за ознакою місця проживання варто скористатись алгоритмом, використовуваним ЄСПЛ, який полягає у встановленні, що:

1) державний захід, дія чи бездіяльність, які оскаржуються, підпадають під сферу дії іншого матеріального положення Конвенції або належать до будь-якого передбаченого національним законом права;

2) існує розрізнення в поводженні порівняно з іншими особами, які перебувають в аналогічному становищі («тест на порівнянність» – «comparability test»). Цей елемент вимагає доведення того, що:

а) поводження із заявником є суттєво відмінним і менш сприятливим, аніж з іншими;

б) підставою для розрізнення є особиста характеристика (якість) або статус заявника, які належать до заборонених підстав дискримінації;

в) інші особи, з якими заявник порівнює себе, перебувають в аналогічній ситуації;

3) таке розрізнення не має «розумного й об'єктивного» виправдання («тест на виправданість» – «justification test»). Водночас «наявність такого виправдання має оцінюватися з огляду на цілі й вплив заходу, що розглядається, зважаючи за такої умови на принципи, які панують у демократичних суспільствах, передусім принцип пропорційності».

Щодо першого пункту – належить до передбаченого національним законом виборчого права.

Щодо другого пункту – існує розрізнення в поведженні порівняно з іншими особами, які перебувають в аналогічному становищі (позбавлення/обмеження активного виборчого права громадянина); поведження із заявником є суттєво відмінним і менш сприятливим, аніж з іншими (інші громадяни України мають можливість повною мірою скористатись своїм активним виборчим правом); підставою для розрізнення є особиста характеристика (якість) або статус заявника, які належать до заборонених підстав дискримінації (наявність статусу внутрішньо переміщеної особи); інші особи, з якими заявник порівнює себе, перебувають в аналогічній ситуації (обмеження виборчого права стосується усіх ВПО).

Щодо третього пункту – порушення виборчого права ВПО не має «розумного й об'єктивного» виправдання.

Позбавлення права голосу повинне проходити суворішу перевірку на пропорційність. Втручання не може вважатися пропорційним, якщо воно не здійснюється «згідно із законом» і не може розглядатися як «необхідне в демократичному суспільстві» (Рішення ЄСПЛ у справі «Савіні проти України» 2008 р.). Щодо відсутності такого критерію, як «необхідність у демократичному суспільстві», було зазначено вище.

Отже, існують усі три складові частини, що дозволяють констатувати порушення принципу недискримінації за ознакою місця проживання.

Висновки. Таким чином, як слідує з викладеного, в ситуації з активним виборчим правом ВПО на місцевих виборах 2015 р. і виборах народних депутатів 2019 р. через недосконалість виборчого законодавства України, чинного на той час, необхідно констатувати порушення виборчого права ВПО й принципу недискримінації за ознакою місця проживання. Наведене вище свідчить про те, що не відповідають Конституції України положення ч. ч. 2 та 3 ст. 3 Закону України «Про місцеві вибори», положення ч. 2 ст. 8 Закону України «Про Державний реєстр виборців». Отже, в компетенції Конституційного Суду України внести ясність у питання захисту й відновлення порушеного виборчого права ВПО на місцевих виборах 2015 р. і виборах народних депутатів 2019 р., що нині є предметом розгляду в судах загальної юрисдикції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про місцеві вибори : Закон України від 14 липня 2015 р. № 595-VIII / *Верховна Рада України Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 37–38. Ст. 366.
2. Про вибори народних депутатів України : Закон України від 17 листопада 2011 р. № 4061-VI / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2012. № 10–11. Ст. 73.
3. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 20. Ст. 282.
4. Виборчий кодекс України : Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2020. № 7, № 8, № 9. Ст. 48.
5. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua> (дата звернення: 11.06.2020).
6. Про Конституційний Суд України : Закон України від 13 липня 2017 р. № 2136-VIII / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 35. Ст. 376.
7. Офіційний вебсайт Конституційного Суду України. URL: <http://www.ccu.gov.ua> (дата звернення: 11.06.2020).
8. Загальна декларація прав людини : Міжнародний документ від 10 грудня 1948 р. № 995_015. *Офіційний вісник України*. 2008. № 93. Ст. 3103.
9. Конвенція про права осіб з інвалідністю : Міжнародний документ від 13 грудня 2006 р. № 995_g71. *Офіційний вісник України*. 2010. № 17, 101 (2009. Ст. 3496). Ст. 799.
10. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод : Міжнародний документ від 4 листопада 1950 р. № 995_004. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 215.
11. Європейська соціальна хартія : Міжнародний документ від 3 травня 1996 р. № 994_062. *Офіційний вісник України*. 2006. № 40. Стор. 37. Ст. 2660.
12. Керівні принципи з питань внутрішнього переміщення. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/Issues/IDPersons/GPUkrainian.pdf> (дата звернення: 12.06.2020).
13. Практика Європейського Суду з прав людини. URL: <https://www.echr.com.ua/rishennia-espl/> (дата звернення: 12.06.2020).
14. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 6 вересня 2012 р. № 5207-VI / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 32. Ст. 412.
15. Відкрите звернення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини до народних депутатів України. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/all-news/pr/12915-nm-vidkrite-zvernennya-upovnovazhenogo-verhovnoii-radi-ukraini-z-prav-ly/> (дата звернення: 12.06.2020).
16. Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні : Закон України від 11 грудня 2003 р. № 1382-IV / *Верховна Рада України. Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 15. Ст. 232.
17. Рішення Конституційного Суду України від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018. *Вісник Конституційного Суду України*. 2018. № 4. Стор. 12.
18. Дахова І.І. Обмеження реалізації прав і свобод людини: конституційне регулювання та практика Європейського Суду з прав людини. *Форум права*. 2018. № 4. С. 17–25.
19. Буткевич В.Г., Речицкий В.В. Права і свободи та обов'язки людини і громадянина. *Національна безпека і оборона*. 2015. № 4. С. 44–49.